

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ІНТЕГРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Автор аналізує стан та визначає тенденції здійснення теоретико-правових досліджень процесу європейської правової інтеграції в Україні з позицій сучасного праворозуміння.

Ключові слова: *правова інтеграція, правове регулювання, правовий вплив, правова система, праворозуміння*

Автор анализирует состояние и определяет тенденции осуществления теоретико-правовых исследований процесса европейской правовой интеграции в Украине с позиций современного правопонимания.

Ключевые слова: *правовая интеграция, правовое регулирование, правовое влияние, правовая система, правопонимание*

An author analyses the state and outlines the tendencies of realization legal theoretical researches of process of European legal integration in Ukraine from positions of modern law understanding.

Key words: *Legal integration, legal regulation, legal influence, legal system, law understanding*

Сучасна юридична наука в Україні, у частині розв'язання проблемних питань європейської правової інтеграції (далі по тексті – ЄПІ) та участі нашої держави у даному процесі, характеризується плюралізмом думок щодо визначення теоретико-правових та методологічних основ наукових досліджень. Більше того, різні дослідники, виокремлюючи власну критеріальну структуру аналізу ЄПІ, наголошують на принциповій важливості саме тих чи інших сторін даного питання. Як наслідок, окремі теоретико-правові аспекти процесу ЄПІ складають предмет розгляду представників майже усіх галузей юридичного знання. Останнім часом, активізація досліджень спостерігається у галузях цивільного та міжнародного приватного права (О. Вишняков, О. Гайдулін), трудового права (Д. Назаров), міжнародного права (Ю. Мовчан, О. Турченко), загальної теорії права (О. Стрельцова, В. Колесніченко). Однак, системної характеристики результатів проведеної наукової роботи з позицій загальнотеоретичної юридичної науки не було здійснено.

Для адекватної оцінки наявних знань про процес ЄПІ та виявлення питань, що потребують подальшої наукової розробки у межах предмету загальнотеоретичної складової юридичної науки, необхідно проаналізувати та систематизувати результати проведених досліджень з позицій сучасного праворозуміння. Результати проведеної роботи є необхідними для визначення та оцінки достатності наявної теоретико-правової бази для дослідження правової природи процесу ЄПІ.

Аналіз сучасного стану та виявлення тенденцій теоретико-правових досліджень процесу ЄПІ у представлений роботі здійснюється з позицій:

а) розмежування понять «дійсне (діюче) право» та «правова дійсність» (у першому випадку ЄПІ розглядається в контексті визначення права як регулятора

суспільних відносин, у другому – у контексті характеристики системи явищ правової дійсності як підсистеми соціальної дійсності).

б) аналізу дійсного (діючого) права з позицій сучасного праворозуміння та з урахуванням існуючих поглядів на місце права у житті суспільства. Йдеться про вузьке (нормативний позитивізм) та широке (природно-правовий, соціологічний підходи тощо) розуміння права.

У юридичній науці України теоретико-правовою основою досліджень процесу ЄП є розуміння права як діючої системи норм, що забезпечує упорядкування суспільних відносин. В рамках цього напрямку враховується характеристика дії права як системи норм у просторово-часовому вимірі та оцінка ефективності такої дії. Основними поняттями, на базі яких ведуться дослідження є: «система права», «структура права», «система джерел права», а також «правовий вплив», «правове регулювання», «механізм правового регулювання», «реалізація права», «ефективність дії права» тощо. Інший підхід відображає розуміння права як системного явища, що є частиною соціального середовища, у межах якого відбувається його становлення, функціонування та розвиток. Основним поняттям у таких дослідженнях виступає категорія «правова система» та система понять, які характеризують елементарний склад, структуру (взаємозв'язок та взаємодію), функціонування та розвиток правової системи у певному соціальному середовищі.

За умови визначення права як регулятора суспільних відносин, у рамках галузевих юридичних дисциплін, дослідження процесу ЄП, як правило, спрямовувались на виявлення неузгодженості, безсистемності та невідповідності змісту норм національного законодавства нормам актів ЄС, міжнародних договорів, з наданням відповідних пропозицій внести зміни до національного законодавства. Представники науки міжнародного права, зі свого боку, досліджували питання узгодження та приведення у відповідність норм національного законодавства до європейського або ж міжнародного права у контексті їх гармонізації. Грунтуючись на розумінні міжнародного права як створеного у результаті узгодження воль держав, вчені міжнародники ототожнювали національне право із законодавством, а створення норм права пов'язували виключно із діяльністю держави. Такий підхід, звісно, дозволяє виявити особливості засобів правового регулювання, котрі застосовуються у межах європейських інтеграційних об'єднань, проте, не розкриває соціальної обумовленості джерел права Євросоюзу, залишає поза увагою ті першопричини, які безпосередньо зумовили їх специфічні риси. Тому, логічним виявляється дослідження О. Стрельцової, яка розглядає систему джерел права ЄС в контексті правоутворення та ставить завдання виявити специфіку дії різних видів формальних джерел у правових системах різних правових сімей.

В якості теоретичної основи досліджень даного плану виступає теорія позитивного права та, заснована на ній, теорія механізму правового регулювання. ЄП розглядається як необхідний елемент вдосконалення національного механізму правового регулювання та, у підсумку, як необхідна умова наближення правової системи України до європейських правових стандартів. Найчастіше такі дослідження обмежуються питаннями вдосконалення (гармонізації) законодавства та процесу правореалізації.

Разом з тим, саме у питанні гармонізації законодавства України до стандартів ЄС, такий нормативно-позитивістський підхід виявився неефективним. Як наслідок, з боку представників науки екологічного та цивільного, господарського, фінансового та адміністративного права (В. Андрейцева, А. Нонко та ін.) питан-

ня гармонізації законодавства розглядаються «через призму нормативно-правового регулювання правовідносин»¹. З такої позиції гармонізація законодавства розглядається як проблема оптимального його узгодження, що передбачає, передусім, узгодження принципів правового регулювання. Звідси, й питання про досягнення відповідності (узгодження) різних систем, галузей чи інститутів права було поставлено під сумнів. На їх думку, потрібно «перебудувати не тільки юридичну форму, а й зміст правових зв'язків, тобто систему відносин, врегульовану нормами права та відповідними нормативно-правовими актами»². Натомість, визначення оптимальних форм правового регулювання суспільних відносин у окремих сферах суспільного життя визначалось в якості завдань загальнотеоретичної науки.

Також нормативно-позитивістський підхід у дослідженні процесу ЄПІ зазнав критики з іншого боку. Зокрема, В. Забігайло³ негативно оцінював те, що проблема наближення законодавства України до норм і стандартів ЄС обмежується лише юридико-технічною сферою та розробкою методики гармонізації. На його думку, вчені та практики недооцінюють місце та роль права в інтеграційному русі до ЄС, нехтують роль права як інструменту забезпечення належного (читай – ефективного) функціонування України у цій організації, у системі держав-членів ЄС. У зв'язку з цим, він пропонував проблему неузгодженості законодавства розглядати значно ширше, ніж звичайна його суперечність, колізійність та безсистемність. Вказана проблема, на його думку, мала б складати лише частину проблеми неузгодженості правової системи України «по суті, змісту і «духу» з правовими системами держав-членів ЄС». Це означало б «вдосконалення самої філософії українського права, його сутності, механізму застосування, здатного забезпечити запровадження європейського права у політико-правовій практиці України», а звідси й необхідність радикальної реконструкції правової системи України, реформування моделі правової системи України за європейським зразком. Такий підхід, на думку В. Забігайла, «вимагає належну повагу до права, визнання його справжньої соціальної цінності <...> як ефективного засобу реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, інструменту динамічного суспільного прогресу»⁴.

Власне така позиція вченого, на наш погляд, суттєво вплинула на подальші розробки даного питання, а саме – застосування у дослідженнях теоретичних схем, пов'язаних із загально-соціальним аспектом права, хоча й у межах категорії «дія права».

Напря́м, заснований на характеристиці дії права, забезпечує дослідження процесу ЄПІ не лише на основі понять «правове регулювання» (предмет, методи та механізм) та «ефективність правового регулювання». У загальнотеоретичній літературі дія права розглядається як інформаційний, ціннісно-мотиваційний і безпосередньо регулятивний вплив на суспільні відносини у межах певного простору, часу та кола осіб. Значення питання дії права є ключовим у характеристиці права як регулятора суспільних відносин, здатного впливати на волю і свідомість людей.

Більше того, право не лише змінює суспільне середовище, визначає напрямки та форми поведінки учасників суспільних відносин, воно діє і «у сфері законотворчості, і у сфері активної реалізації закону, і у сфері пасивної охорони діючих нормативних актів. Дія права вказує на функціонування окремих норм і всієї правової системи. Дія права означає перехід (переведення) соціальних моделей і абстрактних цінностей у реальну практику»⁵.

Чи не найпершим, хто поставив і дослідив проблему впливу права ЄС на внутрішнє право третіх країн, у тому числі й України, у світі встановлення і розвитку між ними відносин економічного співробітництва та інтеграції, слід відзначити В. Муравйова⁶. Однак, досліджуючи питання гармонізації внутрішнього законодавства третіх країн з правом Євросоюзу, В. Муравйов розглядає його лише у контексті правового регулювання економічного співробітництва цих країн з ЄС. Як один із засобів впливу права ЄС на правопорядки третіх країн, гармонізація законодавства, за його оцінкою, має однобічний характер та полягає в ухваленні постанов, які безпосередньо регулюють поведінку суб'єктів господарювання і не передбачають узгодження з ними актів національного законодавства⁷. Це є підхід, який можна визначити як такий, що обмежує категорію «дія права» рамками поняття «правове регулювання».

При такому підході, заснованому на питанні дії права у його спеціально-юридичному аспекті, недоліки є очевидними. Зокрема, автор взагалі не розглядає питань інформаційного, ціннісного впливу права на поведінку суб'єктів, а розкриває лише змістовну сторону дії права. Більше того, не враховується особливість самого соціального середовища у питанні дії (право не розглядається у контексті реального життя, що є характерним для широкого підходу до розуміння права) і, головне, ефективності дії права, а також значення соціальних та суто юридичних факторів, що впливають на функціонування та розвиток права (питання соціального механізму дії права також не розглядається).

Спробою подолати вищезазначені недоліки, на наш погляд, можна вважати наукове дослідження М. Гнатовського та Л. Луць, які застосували теоретичну схему на основі поняття «правова система». Зокрема, М. Гнатовський зазначає, що європейська інтеграція України передбачає створення правової системи за європейською моделлю, та вказує на необхідність реформувати не лише законодавство, а й увесь процес правотворення і, найважливіше, правозастосування⁸, забезпечити належний рівень правової культури, правової свідомості та визнання соціальної цінності права як ефективного засобу реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Слід вказати, що тенденція досліджувати процес ЄП з опорою на поняття «правова система» є результатом розвитку порівняльно-правових досліджень. Це поняття у рамках предмету науки порівняльного правознавства є теоретичною категорією, яка виконує основну методологічну функцію. На її основі здійснюються порівняльно-правові дослідження на макрорівні, виявляється спільне та відмінне у правових системах. А тому, саме порівняльне правознавство та міжнародне право як дві юридичні дисципліни, на думку М. Гнатовського, мають тісно взаємодіяти у дослідженні процесу ЄП. Зазначене, на наш погляд, вказує на розширення сфери та напрямів теоретичних досліджень. Що ж до самого питання ЄП, то воно виявляє свій міждисциплінарний характер.

Натомість у рамках тенденції подолання вузького підходу у праворозумінні, друга група досліджень ЄП представлена роботами саме теоретиків права. Так, гармонізація законодавства у Л. Луць є одним із способів правової інтеграції у рамках ЄС, який складає частину правового механізму взаємодії правової системи ЄС та національних систем держав-членів в межах єдиного правового простору. В основу дослідження зближення та інтеграції правових систем Л. Луць ставить питання взаємовпливу та взаємодії правових систем та досліджує явища функціональної складової структури правової системи (правотворчість, законотворчість, правореалізація, правозастосування). При чому, зв'язок між правовими

явищами нормативної та функціональної складової правової системи визначає як каузальний. Методологічну основу даного дослідження становлять принципи діалектики та положення про соціальну зумовленість правових явищ і конкретно-історичний підхід до їх вивчення. Таким чином, дане дослідження ЄПІ здійснено в рамках соціологічного підходу до розуміння права на основі поняття «правова система», де визначальним аспектом дослідження виступає питання функціонування правових систем у межах правового простору. З точки зору оцінки бази праворозуміння – присутній широкий підхід, який включає не тільки соціологічний, але й елементи інтегративного праворозуміння.

У рамках цього підходу намітився окремий напрямок, орієнтований на необхідність доповнення таких досліджень нормативно-ціннісним підходом. На цьому наголошує, зокрема, Н. Оніщенко, досліджуючи теоретико-методологічні засади формування та розвитку правових систем з точки зору невідворотності процесу зближення національних правових систем та їх інститутів в умовах європейської інтеграції, а також необхідності формування правової системи України, зорієнтованої на європейський вибір нашої держави⁹. При цьому, право вона розглядає не лише як соціальне, а як соціокультурне явище. Такий підхід не знайшов належного відображення у дослідженнях ЄПІ, здійснених О. Лабою, Н. Сюр, О. Стрельцовою, Н. Пронюк з позиції предмету загальної теорії права. Але, серед останніх розробок у сфері предмету порівняльного правознавства спостерігається тенденція до перенесення акценту із сфери соціальної у сферу культури, досліджуються ціннісні аспекти права. Тут, зокрема, проводиться розмежування понять «правова сім'я» і «правова традиція», «правова система» та «правова сім'я» за ознакою культурно-історичної спільності¹⁰ правових систем.

Компенсувати недостатність теоретико-правових досліджень процесу ЄПІ з позицій нормативно-ціннісного підходу у праві намагаються філософи права¹¹. Зокрема, дані питання розглядали А. Козловський, Ю. Кондович, М. Костицький, Т. Кондратюк-Антонова та інші. Філософи права при дослідженні ЄПІ звертають увагу на філософсько-правовий аспект цього процесу. Їх підходи характеризуються світоглядним та загальнонауковим плюралізмом і включають усі напрями широкого праворозуміння. Так, наприклад, В. Братасюк вважає, що реформування правової системи України, щоб мати глибинний характер, має ґрунтуватися на зміні інтелектуальної традиції модерну. Доповнення її елементами постмодерного юридичного мислення, а саме принципами плюралізму, гуманізму, верховенства права, ціннісним підходом, серед іншого, зумовить формування нового праворозуміння, якісно нової правової доктрини. Саме за такої умови можливим є подолання перешкод на шляху зближення правової системи України з міждержавними правовими системами РЕ та ЄС та побудови демократичної правової державності¹².

Слід погодитись із філософами, що «проблеми реформування діючого права мають метаправовий характер, оскільки вони не можуть бути розв'язані виключно засобами самого права (вже навіть через те, що раціоналізація останнього передбачає вихід у площину відношення розуму та буття, правосвідомості та правової реальності; а це вже, зрозуміло, є здійснюваним лише на рівні філософського аналізу)»¹³. Але, хотілося б, щоб, власне, юридичні дослідження, що ґрунтуються на широкому підході праворозуміння були представлені у більшій мірі.

У цьому контексті слід відзначити роботу О. Гайдуліна¹⁴. Розглядаючи питання правової інтеграції у сфері європейського контрактного права з позицій пред-

мету міжнародного приватного права, він вказує на відмінності у розумінні європейського контрактного права у правовій доктрині ЄС та України. Серед іншого, автор наголошує на зростанні актуальності проблеми зближення європейських концепцій праворозуміння для вирішення питання вдосконалення засобів зближення у сфері приватного права. Що ж до формування вітчизняної правової доктрини європейської інтеграції України, О. Гайдулін констатує «вузькість «адаптаційного» підходу до інтеграції у сфері приватного права» та вбачає потребу у приданні Україні «до загальноєвропейського процесу доктринальної гармонізації контрактного права». Автор зазначає, що серед новітніх концепцій зближення приватного права країн-членів ЄС, саме концепція правової акультурації акцентує увагу на зближенні праворозуміння (гармонізації національних правових доктрин) як основному напрямку правової інтеграції у сфері європейського контрактного права.

Узагальнюючи вищевикладене, можливо констатувати, що дослідження процесу ЄП у вітчизняній юридичній науці характеризується подальшим розширенням бази праворозуміння. Дослідження теоретико-правових аспектів цього процесу з позицій галузевих дисциплін в основному зосереджено на нормативно-позитивному підході до розуміння права. Разом з тим, у рамках як загальної теорії права, так і філософії права, в окремих випадках і у галузевих теоріях, пропонуються способи розгляду проблематики у рамках і соціологічного, і нормативно-ціннісного, і інтегративного праворозуміння.

1. *Андрейцев В.І.* Концептуальні засади гармонізації екологічного законодавства України та Європейського Союзу // Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом : Матеріали науково-практичної конференції – Жовтень 1998 року. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 1998. – С.85. 2. *Андрейцев В.І.* Гармонізація як форма оптимізації українського законодавства: проблеми методології (еколого-правовий контекст) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – Вип. 38. – К.: Видавничий центр «Київський університет», 2000. – С.6–7. 3. *Забігайло В.* Право України та право Європейського Союзу: проблеми гармонізації. // Економіка, фінанси, право. – 2000. – № 10. – С. 27–30. 4. *Забігайло В.К.* Право України в контексті його апроксимації до права Європейського Союзу // Українсько-європейський журнал міжнародного та порівняльного права. – 2000. – Т. 1. – Вип. 1. – С. 9. 5. *Проблеми* общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С.Нерсисянца. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – С. 414. 6. *Муравйов В.І.* Правові засади регулювання економічних відносин Європейського Союзу з третіми країнами: Автореф. дисертації на здобуття наук. ступ. д.ю.н. – К., 2003. – 38 с. 7. *Муравйов В.* Гармонізація законодавства як феномен європейської інтеграції // Український правовий простір. Концепція та сучасні проблеми / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут міжнародних відносин. – К.: Вид. дім «Промені», 2005. – С. 169. 8. *Онущенко Н.М.* Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: Автореф. дисертації на здобут. наук. ступ. д.ю.н. – К., 2002. – 32 с. 9. *Тихомиров Ю.А.* Сравнительное правоведение и интегрирующая роль международного права. // Открытые лекции Третьего международного научного семинара «Сравнительное правоведение: современное состояние и перспективы развития». Серия научно-методических изданий «Академия сравнительного правоведения». – К.–М.–Симферополь: Логос, 2008. – 15 с. 10. *Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (м. Київ, 23–24 вересня 2005 р.)* / Ред. кол.: О.М. Джужа, М.В.Костицький, Б.Ф.Чміль та ін. – К.: Київський нац. ун-т внутр. справ, 2006. – 340 с. 11. *Братасюк В.М.*

Правова реальність як форма прояву інтелектуальної традиції епохи (на матеріалах романо-германської правової сім'ї): Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к.ю.н. – К., 2005.

13. *Гвоздік О.І.* Логіко-онтологічний аспект оптимізації правотворчої діяльності // Європейські інтеграційні процеси та трансформація права на постсоціалістичному та пострадянському просторі: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (м.Київ, 23–24 вересня 2005 р.). – С. 48.

14. *Гайдулін О.О.* Зближення контрактного права країн-членів Європейського Союзу: основні засоби та напрями: Автореф. дис. к.ю.н. – К., 2009. – 20 с.